

Truet minoritet søger beskyttelse

Til Edel
Mit livs ledsager

Arthur Arnheim

Truet minoritet søger beskyttelse

Jødernes historie i Danmark

Syddansk Universitetsforlag 2015

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2015
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 498
Sats og omslag: Donald Jensen, Unisats Aps
Trykt af Narayana Press
Omslagsillustration: Marlie Brande: Forældrene i Theresienstadt

ISBN: 978 87 7674 815 9

Truet minoritet søger beskyttelse er trykt med støtte fra:
Ernst og Vibeke Husmans Fond
Frederik og Emma Kraghs Mindefond
Velux Fonden

Velux Fondens støtte er ydet under Fondens fundatsbestemmelse, der giver mulighed for at støtte aktive ældre. Kvalitative og redaktionelle vurderinger i forbindelse med udgivelsen er varetaget af forlaget og forfatteren alene.

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan.

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
www.universitypress.dk

Indhold

Forord 9

Indledning 11

Kapitel I

Sefarderne 13

Sefarderne kommer til Danmark

Møntpolitik – indgangen til samarbejde med Chr. IV

Det sefardiske selvstyre

Eksperimentet Glückstadt

Kapitel II

“Hochdeutsche Juden” – Aschkenaserne 31

Chr. IV og aschkenaserne i Altona

Altonas jødiske samfund under opbygning

Unionen

Den sociale opstigning

Kapitel III

Håbet og skuffelsen 43

Sefardisk jubel – aschkenasisk skepsis

Aschkenasernes holdning til sabbataianismen

Kapitel IV

Altonasamfundet blomstrer 55

Kongen og hans beskyttelsesjøder

Handel og kommunikation

Med blikket rettet mod Det hellige Land

Kultur og åndsliv

Den store kontrovers

Kapitel V

Bosættelse i kongeriget 77

Det førstes jødiske samfund i København

Nye muligheder for jødisk erhvervsvirksomhed

Konsolidering trods alle vanskeligheder

Åndsliv og jødisk identitet

Kapitel VI

Jødernes emancipation 97

- Mendelssohns idéverden
- Mendelssohn og Danmark
- Et samfund under forvandling
- Dobbelt loyalitet
- Fordomme ryddes af vejen
- Jødehadet
- Lighed og Frihed

Kapitel VII

Identitetsskiftet – den ny jøde 123

- Trosbekendelsen
- Integration og assimilation
- Goldschmidt og Grundtvig

Kapitel VIII

Integrationsprocessens sidste fase 143

- Den ny jødiske lederskikkelse
- Abraham Alexander Wolff
- Det danske folks opfattelse af jøderne
- En modoffensiv
- Tab og gevinst

Kapitel IX

Storhed og forfald 157

- Repræsentantskabets politik
- Den jødiske guldalder
- Det dansk-jødiske miljø
- Bundet til samhørighed
- Konflikten om optagelse i jødedommen

Kapitel X

Europæisk jødehad 179

- En dansk intervention
- Jødehad i Danmark
- Et antijødisk klimaks

Kapitel XI

Det jødiske spørgsmål 201

- Danske jøder og zionismen
- Georg Brandes og zionismen

Kapitel XII	
Nyt jødisk samfund i Danmark	217
Det jødiske spørgsmål	
Ankomst og modtagelse	
Den sociale opstigning	
Kulturel udfoldelse	
Politisk virksomhed	
Religion og tradition	
Kapitel XIII	
Integration i det jødiske og det danske samfund	247
Tilnærmelse eller integration?	
Nydanske jøder	
Kampen om magten	
Kapitel XIV	
Torden fra syd	265
Danmark og de tyske flygtninge	
Det jødiske samfund og flygtningene	
Opposition mod ledelsens politik	
Demokratisering eller repressiv tolerance?	
Flygtninge med et mål	
Statsminister Staunings udtalelse	
Nazistisk jødehad i Danmark	
Kapitel XV	
Mellem frygt og håb	293
Tysk jødepolitik i Danmark	
Tyske krav – danske svar	
Kongen og folket	
Passivitet og handling	
Kapitel XVI	
I farezonen	319
Taktikeren og igangsætterten	
Det passive offer	
Advarsler	
De tyske forberedelser	
“Damage control”	
Den sidste advarsel	
Jødiske aktivisters virksomhed	
Beredskab i Sverige – og andetsteds	

Kapitel XVII	
Da Danmark blev “jødefrit”	351
Skæbnenatten 1.-2. oktober	
Flugt og redning	
Kapitel XVIII	
Udlændighed – Theresienstadt – Sverige	369
Hvorfor blev de danske jøder sparet?	
Et stort anlagt bedrag	
Befrielsen	
“Luksusflygtninge” i Sverige	
Kapitel XIX	
Hjemkomst	391
Det antisemitiske spøgelse	
Jøderne i Danmark – og det jødiske folk	
Anerkendelsen	
Kapitel XX	
Nye udfordringer – gamle holdninger	411
Religionsfrihed	
Skolen og samfundet	
Forventninger om vækst og fornyelse	
Hjælpen til “Zions fangne” – de sovjetiske jøder	
Kapitel XXI	
Ny antisemitisk bølge	427
Antisemitisme	
Identitet	
Overlevelse	
Anerkendelse og tak	435
Appendiks	435
Noter og anmærkninger	437
Personindex	455
Illustrationsliste	463

Forord

Tilskyndelsen til at skrive denne bog er kommet med en almindelig fascination af det jødiske folks historie. Den er forløbet på en helt anden måde end andre folks historie.

Det jødiske samfund i Danmark har i de sidste 200 år været anset for – og er blevet beskrevet som et *tros*-samfund.

Holocaust, Israels oprettelse og, hvad der siden er sket, gør det nødvendigt at beskrive det jødiske samfund fra en ny synsvinkel, nemlig som etnisk minoritet – som et samfund, der baserer sin identitet på det jødiske folks historie, kultur og civilisation.

Meget tyder på, at når det 21. århundredes historie skal skrives, vil det blive med overskriften “De etniske minoriteters tid”.

Kort før århundredeskiftet havde folkeslag på Balkan, som i århundreder havde været undertrykt af større magter tilkæmpet sig uafhængighed. I Skotland og Katalonien arbejder stærke kræfter for at opnå frihed til at leve med den identitet, som er skabt af folkets særlige kultur. Udenfor Europa foregår en tilsvarende udvikling ved krige og revolutioner.

For det jødiske folks vedkommende begyndte den samme udvikling i 1897, da den *politiske* zionisme blev til. Denne bog er et forsøg på at beskrive jødernes historie i Danmark i et perspektiv, der omfatter vor tids politiske tendenser og strømninger.

Februar 2015
Arthur Arnheim

Indledning

Det foreliggende arbejde er et forsøg på at beskrive jødernes historie i Danmark som en helhed – fra de første jødiske bosættelser omkring år 1620 til vore dage.

Det jødiske minoritetssamfund er her set indefra. Det centrale problem for det dansk-jødiske samfund – som for alle jødiske minoritetssamfund – har været overlevelse med bevarelse af jødisk identitet. I denne forbindelse har antisemitisme og assimilation været de nedbrydende kræfter.

Forfølgelse og diskriminering har gennem tiderne drevet jøder på flugt og på udkig efter steder, hvor de kunne finde beskyttelse. Portugisiske jøder på flugt fra Inkquisitionen fandt i det 17. århundrede beskyttelse i Danmark. I det 18. og 19. århundrede fik jøder fra Tyskland lov til at bo og dyrke deres kultur og religion i Danmark. Tidligt i det 20. århundrede flygtede russiske jøder fra pogromer og ufrihed, og nogle af dem kunne sætte bo i Danmark. Disse blev fra 1933 efterfulgt af tyske jøder, forfulgt af nazismen, og sidst i århundredet blev jøder fra Polen, drevet bort af kommunisterne, budt velkommen i Danmark.

Den beskyttelse, de jødiske indvandrere søgte i Danmark, viste sig at have en særlig karakter. Den ytrede sig ved, at ingen dansk regering nogensinde vedtog love eller forordninger, som sigtede mod at give jøder en negativ særbehandling. I fremstillingen bliver det trukket frem, at der tværtimod har været adskillige eksempler på, at danske konger og regeringer har taget initiativ til beskyttelse af jøder, der har befundet sig i fare eller har været i en nødsituation. Som en kulmination kan man her se det danske folks spontane indsats i 1943 for at redde jøderne i Danmark fra tysk forfølgelse – en indsats, der reddede det dansk-jødiske samfund fra at dele skæbne med andre europæiske jødiske samfund.

Det lyse billede, der herved tegnes af den beskyttelse, jøder har fundet i Danmark, har sin skyggeside, som påvises i fremstillingen. Jødernes emancipation i det 19. århundrede tilsigtede en integration af jøderne i det danske samfund. I vidt omfang blev virkningen assimilation – bortfald af jødisk identitet og dermed en svækkelse af det dansk-jødiske samfund.

Chr. IV ca. 1620. Kongen indbød sefarderne til bosættelse i Glückstadt og gav dem herunder religionsfrihed. I 1641 tog han aschenasiske jøder under beskyttelse og gav dem nogle – for den tid – enestående privilegier.

Sefarderne

De første jøder, som i begyndelsen af det 17. århundrede kom i forbindelse med Danmark, var sefardiske jøder (Sefarad er den hebraiske betegnelse for Spanien) fra Spanien og Portugal på den iberiske halvø. Sefardernes historie her gik helt tilbage til romertiden. Fra begyndelsen af 1390'erne kom de under det kristne herredømme i vanskeligheder. De blev stillet over for kravet om overgang til kristendommen ved dåb. Nægtelse betød fordrivelse. Mange valgte dåben, men blev skinkristne, idet de i hemmelighed og bag lukkede døre forsøgte at leve efter de jødiske traditioner og med et liv baseret på den jødiske religion. De forsøgte at overleve som jøder ved at tage farve efter omgivelserne.

I løbet af det 15. århundrede skærpede den katolske inkquisition kursen over for de skinkristne, kaldt marraner. Blev det afsløret, at de dyrkede jødedommen, blev de dømt som kættere og brændt på bålet. Der var derfor tvingende grunde til at slippe væk. I slutningen af det 16. århundrede finder man grupper af sefarder i europæiske byer som Livorno, Bordeaux og Antwerpen. Da spanierne i 1595 erobrede Antwerpen, og sefarderne derfor atter befandt sig i farezonen, søgte de tilflugt i andre nordeuropæiske byer som Amsterdam og Hamburg. Når sefarderne netop søgte tilflugt i de store havnebyer, var det, fordi der her var en mulighed for en fortsættelse af deres virksomhed som handelsmænd i den store internationale stil. Sefarderne fra den iberiske halvø var fulgt i de store opdagelses spor og havde etableret et handelsnet, der spændte fra Pernambuco og Recife i Sydamerika til Guldkysten i Afrika og fra Istanbul videre til Goa i Indien. Herfra bragte de krydderier, sukker, ædelstene og ædelmetal samt tobak til Europa. De havde derfor meget at tilbyde tilflugtsbyernes handel og økonomi mod at få beskyttelse.

Til at begynde med gav de sig ud for portugisiske katolikker. Det var der flere grunde til. Inkquisitionen havde agenter og stikkere overalt. Blev det opdaget, at de var jøder, måtte tilbageværende familiemedlemmer i Portugal undgælde og risikerede at blive brændt på bålet. Dertil kom, at de heller ikke var velsete af gejstligheden og borgerskabet i de nordeuropæiske byer. Efterhånden som de slog sig ned her og gav sig til

kende som jøder, opstod der en lang række problemer, som gjorde deres tilpasning til livet i de nye omgivelser vanskelig.

De måtte igennem et identitetsskifte fra tilsyneladende at være kristne til at være åbenlyse bekendere af jødedommen. De måtte tilkæmpe sig rettigheder til frit at leve som jøder. Gennem mange generationer havde de dyrket jødedommen i al hemmelighed. Derved var megen viden om jødiske traditioner og religion falmet og skulle nu genopfriskes. Der skulle skabes en samfundsstruktur, der kunne værne om og bidrage til at fremme deres tilværelse som jøder.¹

Sefarderne kommer til Danmark

Den første sefard, der fik kontakt med Chr. IV's Danmark, havde i nogen tid boet i fristaden Hamburg. En beskrivelse af hans liv kan give et generelt indtryk af sefardernes tilværelse i Nordeuropa ved begyndelsen af det 17. århundrede. Da han både direkte og indirekte var medvirkende til at grundfæste jødiske samfund i Hamburg og i hertugdømmerne, er en omtale af hans virksomhed særligt vigtig.

Hans navn var oprindeligt Alvaro Dinis. De andre navne, han brugte – Albertus Dionysios, Albrecht de Nies, Albert Dionis og det hebraiske Samuel Jachja – afspejler stadier i hans liv, hvorfra han kom og steder, hvor han midlertidigt levede og virkede.

Han var født i 1565 i Braga i det nordlige Portugal som søn af Felipo Dinis og Beatriz de Palacios. Mens han endnu var barn, flyttede familien til Antwerpen. Hans far sendte ham til en onkel i Italien, for at han her kunne udvide sine kundskaber om jødedommen. Mange af hans nærmeste familiemedlemmer blev i løbet af det 17. århundrede aktive i Danmark, hvorfor de skal nævnes her. En af hans svogre var Paul Milan alias Paul Dirichsen alias Moses Abensur (med sønnerne Josua og Daniel Abensur). Alberts bror var dr. Benjamin Musaphia alias Dionysios, der var læge og videnskabsmand, og som derudover var virksom i handel og pengeomsætning. Albert blev i 1606 gift med Beatriz Henriques, datter af Henrique Dias Milan fra Lissabon. Da denne familie søgte at flygte fra Portugal, blev Alberts svigerfar pågrebet, bragt for inkvisitionsdomstolen, dømt som kætter og brændt på bålet.²

I hvert fald finder man Albert Dionis boende i Hamburg i 1605. Her havde sefarder siden 1590 bosat sig og levet i al stilfærdighed, som om de var portugisiske, katolske handelsfolk. Byens øvrighed, senatet, prøvede i lang tid at forklare deres tilstedeværelse som sådanne. I 1610 var deres antal et halvt hundrede, og nu begyndte borgerskabet og gejstligheden i Hamburg at klage til senatet over, at de i virkeligheden var jøder, der holdt jødisk gudstjeneste i deres huse, og som man ikke burde tole-

rere. Senatet, der forstod sefardernes betydning for fristadens økonomi, vendte det døde øre til. I 1612 var sefarderne blevet så mange, at senatet var tvunget til at legalisere deres tilstedeværelse. Det skete ved oprettelse af en kontrakt, der for en femårig periode skulle regulere sefardernes virksomhed i staden. Inden for denne periode tilstod man dem ret til bosættelse og til at drive handel. De fik imidlertid ikke ret til religionsudøvelse og heller ikke til at erhverve fast ejendom. I kontrakten fastlagdes deres pligt til årligt at yde et bestemt beløb i skat.

Imidlertid havde sefarderne taget de første skridt til dannelsen af et jødisk samfund i byen. I dette arbejde blev Albert Dionis en ledende kraft. Tidligt, formentlig allerede fra hans ankomst til byen, blev der afholdt jødisk gudstjeneste i hans hjem. På sabbatter og jødiske helligdage holdt han prædikener her. De blev i 1623 trykt og udgivet i Amsterdam under titlen *Trinta Discursos*. Det var imidlertid ikke det eneste sted i Hamburg, hvor der blev afholdt jødisk gudstjeneste. I 1612 var der tre steder med navnene Neve Shalom, Keter Tora og Talmud Tora. Det blev disse tre “menigheder”, som blev grundstammen for det sefardiske samfund i Hamburg.³

For ethvert jødisk samfund har det altid været af primær betydning at eje en begravningsplads. Det havde således været særdeles pinagtigt for sefarderne i Hamburg, da en af de første tilflyttere, dr. Rodrigo (Ruy) de Castro, døde, at han blev begravet på en kristen kirkegård. Selv efter at senatet havde indrømmet, at der var portugisiske jøder bosat i byen, var det utænkeligt, at man ville sælge jord til dem til en begravningsplads. Fra jødisk side krævedes det, at salget skulle være uigenkaldeligt, og ejerskabet bestå til evig tid. Dionis så sig derfor om efter et nærliggende sted, hvor man kunne erhverve jord. Han optog i 1611 kontakt med greven af Schaumburg (Holsten), der på dette tidspunkt var hersker over den lille by Altona, nabo til Hamburg. Greven var villig til at sælge jord på de ønskede vilkår.

Købskontraktens ordlyd fortæller meget om sefardernes situation og deres forhold til den kristne omverden. Kontrakten brugte intetsteds ordene “jøde” eller “hebraisk”. Om overdragelsen af jorden hed det, at “den portugisiske nation kan bruge den til at begrave sine døde uden at vi [greven] eller vore stiller spørgsmål om hvilken religion portugiserne tilhører eller hvem, de steder til hvile efter deres sædvanlige ceremonier”. Jorden blev overdraget til “portugiserne” som “uigenkaldeligt arve-køb”, og for sit eget og sine efterkommeres vedkommende lovede greven at tage begravningspladsen under sin beskyttelse mod eventuelle overgreb fra anden side. Det er bemærkelsesværdigt, at grevens løfte – som i princippet skulle gælde for alle fremtidige herskere over Altona – har været opretholdt til vor tid. Begravningspladsen eksisterer ved Königsstrasse i Altona og overlevede således nazitiden uskadt.

De, der på sefardernes vegne underskrev kontrakten, var, foruden Dionis, hans svoger Andreas Faleiro af slægten Aboab og Ferdinand Cardoso, som ligeledes tilhørte familien Aboab. Deres forhandlinger med greven havde resulteret i et betydningsfuldt skridt fremad, der lagde grunden til dannelse af flere jødiske samfund i området.⁴

Møntpolitik – indgangen til samarbejde med Chr. IV

Nogle år senere blev kontakten til greven genoptaget, men da var det i forbindelse med Dionis forretningsaktiviteter.

Sefardernes virksomhed i Nordtyskland foregik ikke i et tomrum. Den havde nøje forbindelse med de tyske territorialfyrsters finanspolitik i de første årtier af det 17. århundrede. Mange af fyrsterne – det kunne dreje sig om hertuger, grever eller biskoper – der havde suveræniteten i et område, havde tillige monopol på møntudstedelse, det såkaldte møntregal. Tidligt i det 17. århundrede begyndte nogle af fyrsterne at udnytte monoopolet ved gennem møntforringelse at skaffe sig gevinster. Det foregik på den måde, at man omsmeltede fuldvægtige mønter og fremstillede nye med et forringet sølvindhold. Disse blev hurtigst mu-

Fra de første år af det 17. årh. var sefardernes virksomhed på Børsen i Hamburg blevet mærkbar.